

Comparing the Effectiveness of Couple Therapy Based on Choice Theory With Spiritual Psychotherapy Based on Forgiveness on Life Expectancy of Women at Risk of Divorce

Fallahi S¹, *Azmoddeh M², Mesrabadi J³, HosseiniNasab SD⁴

Author Address

1. PhD Student, Department of Psychology, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran;
2. Assistant Professor, Department of Psychology, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran;
3. Professor, Department of Educational Sciences, Tabriz Branch, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran;
4. Professor, Department of Psychology, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

*Corresponding author's Email: mas_azmod@iaut.ac.ir

Received: 2022 June 29; Accepted: 2022 October 10

Abstract

Background & Objectives: The most common state in the divorce period is the feeling of hopelessness and despair. Hope is a necessary and fundamental part of life that provides the necessary energy to realize goals and dreams. Counselors have used various packages and techniques in trying to resolve the marital conflicts of couples. One of the suggested approaches to couple therapy in recent years is the choice theory, which was created by Glasser. Reality therapy leads people to reality and effective interaction with all aspects of real life. On the other hand, neglecting psychological treatments based on forgiveness and spiritual and moral values in couple therapy has increased marital problems. Very little research has been conducted on the effectiveness of spiritual psychotherapy treatments based on forgiveness and couple therapy based on choice theory on couples or women facing divorce. So, the present study was conducted to compare the effectiveness of couple therapy based on choice theory with spiritual psychotherapy based on forgiveness on the life expectancy of women at risk of divorce.

Methods: This was a quasi-experimental study with a pretest-posttest and a two-stage follow-up design with a control group. The statistical population of this study included all women who were referred to the Marivan Dispute Resolution Council in the spring of 2021. Among these couples, 60 eligible women volunteered to enter the study and were randomly divided into experimental (couple therapy based on choice theory and spiritual psychotherapy based on forgiveness) and control groups (each group was 20 persons). The inclusion criteria were as follows: women with at least fifth-grade education, have a divorce case in court, and are willing to cooperate to receive couples therapy intervention. The exclusion criteria were not following the group rules stated in the first session and absenting more than one session in the intervention sessions. Couples in both groups answered the Life Expectancy Questionnaire (Snyder et al., 1991) in four stages of assessment (i.e., pretest, posttest, 1-month follow-up and 3-month follow-up). Couple therapy based on choice theory included 9 group couple therapy sessions in 120-min sessions and one session per week, over a period of 3 months. Forgiveness-based spiritual psychotherapy was performed in nine 60-min sessions. Descriptive statistics methods including mean, standard deviation and frequency distribution were used to describe the data. For inferential statistics, the analysis of variance with repeated measurements, the Chi-square test to compare the demographic characteristics of groups and Bonferroni post hoc test were used to compare the effectiveness in different stages of measurement. Data analysis was done in SPSS version 23. The significance level of the tests was considered 0.05.

Results: The results showed that the effect of the measurement time ($p < 0.001$), the effect of interaction between the measurement time and the group ($p < 0.001$), and the effect of the group ($p < 0.001$) on the mean scores of the life expectancy variable were significant. The mean scores of the life expectancy variable in the couple therapy group based on the choice theory and the spiritual psychotherapy group based on forgiveness were significantly higher than the control group ($p < 0.001$). The mean scores of the life expectancy variable in the couple therapy group based on the choice theory were significantly higher than the spiritual psychotherapy based on forgiveness ($p < 0.001$). In the two experimental groups, there were significant differences in the average scores of the life expectancy variable between the pretest and posttest stages ($p < 0.001$), between the pretest with 1-month follow-up ($p < 0.001$) and 3-month follow-up stages ($p < 0.001$). Also, significant differences were observed in the mean scores of the life expectancy variable between the posttest with 1-month follow-up ($p = 0.004$) and 3-month follow-up stages ($p < 0.001$) and between the 1-month follow-up and 3-month follow-up stages ($p = 0.004$).

Conclusion: Based on the findings of this research, the couple therapy group based on choice theory has a greater effect on increasing the life expectancy of women facing divorce compared to spiritual psychotherapy based on forgiveness.

Keywords: Couple therapy based on choice theory, Spiritual psychotherapy based on forgiveness, Life expectancy, Women at risk of divorce.

مقایسه اثربخشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب با روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بر امید به زندگی زنان در معرض طلاق

شهلا فلاحی^۱، *معصومه آزموده^۲، جواد مصرآبادی^۳، سیدداوود حسینی‌نسب^۴

توضیحات نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری تخصصی، گروه روان‌شناسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران؛

۲. استادیار، گروه روان‌شناسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران؛

۳. استاد، گروه علوم تربیتی، واحد تبریز، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران؛

۴. استاد، گروه روان‌شناسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

*اربابانامه نویسنده مسئول: mas_azemod@iaui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۸ تیر ۱۴۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۸ مهر ۱۴۰۱

چکیده

زمینه و هدف: افزایش طلاق و نارضایتی زناشویی سبب شده است تا میزان گرایش به سمت طلاق روند افزایشی پیدا کند. پژوهش حاضر به منظور مقایسه اثربخشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب با روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بر امید به زندگی زنان در معرض طلاق انجام شد.

روش بررسی: روش این پژوهش نیمه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون همراه با گروه گواه و با دو مرحله پیگیری (یک‌ماهه و سه‌ماهه) بود. جامعه آماری پژوهش را تمامی زنانی تشکیل دادند که در بازه زمانی بهار سال ۱۴۰۰ به شورای حل اختلاف شهرستان مریوان ارجاع داده شدند. از بین این زوجین شصت زن واجد شرایط داوطلب به صورت در دسترس وارد مطالعه شدند و به طور تصادفی در دو گروه آزمایشی (زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش) و یک گروه گواه قرار گرفتند (هر گروه بیست نفر). زوجین هر دو گروه در چهار مرحله سنجش مذکور به پرسش‌نامه امید به زندگی (اسنایدر و همکاران، ۱۹۹۱) پاسخ دادند. تحلیل داده‌ها با آزمون‌های کای دو، تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر و تعقیبی بونفرونی در سطح معناداری ۰/۰۵ در نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۳ صورت گرفت.

یافته‌ها: میانگین نمرات متغیر امید به زندگی در گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و گروه روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش به طور معناداری بیشتر از گروه گواه به دست آمد ($p < 0/001$). میانگین نمرات امید به زندگی در گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب به طور معناداری بیشتر از گروه روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بود ($p < 0/001$). در دو گروه آزمایش، تفاوت معناداری در میانگین نمرات امید به زندگی بین مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون، بین مراحل پیش‌آزمون با پیگیری یک‌ماهه و سه‌ماهه، بین مراحل پس‌آزمون با پیگیری یک‌ماهه و سه‌ماهه و بین مراحل پیگیری یک‌ماهه با پیگیری سه‌ماهه مشاهده شد ($p < 0/05$).

نتیجه‌گیری: براساس یافته‌های پژوهش نتیجه گرفته می‌شود که زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب در مقایسه با روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در افزایش امید به زندگی زنان در معرض طلاق تأثیر بیشتری دارد.

کلیدواژه‌ها: زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب، روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش، امید به زندگی، زنان در معرض طلاق.

است که امید به زندگی استرس ادراک شده^۷ را کم می‌کند و راهبردهای مقابله‌ای را که به‌منظور یافتن راه‌حل برای مشکلات افراد ضروری است، افزایش می‌دهد. هنگامی که منابع شخصی افراد تمام می‌شود یا زمانی که فرد در موقعیتی تهدیدآمیز با نتیجه نامشخص قرار می‌گیرد، امید می‌تواند برای کاهش ناسازگاری^۸ و افزایش توان مقابله مؤثر باشد (۱۵). اسنایدر معتقد است که احساسات مثبت مانند امید، مجموعه بزرگ‌تری از کنش‌های رفتاری^۹ را ترویج می‌کند و دیدگاه افراد را درباره منابع مقابله‌ای دردسترس گسترش می‌دهد (۱۴). از آنجا که امید به‌عنوان توانایی احساس موفقیت در دستیابی به اهداف زندگی تلقی می‌شود، عقاید شخص را برای رویارویی بهتر نیرومند می‌سازد و گرایش به خودکشی را کاهش می‌دهد (۱۶). در امید به زندگی به‌جای توجه به نقاط ضعف، بر توانایی‌ها و نقاط قوت انسانی تمرکز صورت می‌گیرد. امید با عزت‌نفس دارای رابطه مثبت است و با افسردگی، اضطراب و غم و اندوه ارتباط منفی دارد (۱۷).

مشاوران در تلاش برای رفع تعارضات زناشویی^۹ زوج‌ها بسته‌ها و تکنیک‌های متنوعی را به‌کار برده‌اند؛ به‌طوری‌که، مشاوره و روان‌درمانی برای زوجین دارای مشکلات زناشویی به یکی از رویکردهای مهم و ضروری تبدیل شده است. باوجود اینکه زوجین دارای خصوصیات شخصیتی متفاوت، دارای آداب و رسوم متنوع هستند، تکنیک‌های شکل‌گرفته برای کار با زوجین در مشاوره زناشویی، دراصل از روان‌درمانی و خانواده‌درمانی سرچشمه گرفته و برای کار با زوجین تعدیل شده است (۱۸).

یکی از رویکردهای پیشنهادی زوج‌درمانی در سال‌های اخیر، نظریه انتخاب^{۱۰} است که توسط گلاسر ایجاد شد (۱۹). نظریه انتخاب ویلیام گلاسر ماهیت و دلایل رفتارها را توضیح می‌دهد و جزء ضروری واقعیت‌درمانی است. واقعیت‌درمانی افراد را به‌سمت واقعیت و تعامل مؤثر با تمام جنبه‌های زندگی واقعی سوق می‌دهد (۱۹). به‌گفته گلاسر، اکثر زوج‌هایی که در ازدواج خود شکست می‌خورند، نشانه‌هایی از کنترل بیرونی و نیز ناهماهنگی در شدت نیازهای اولیه خود را نشان می‌دهند (۲۰). اگر زوجین متوجه شوند که تحت‌تأثیر نیازهای اساسی خود عمل می‌کنند، تمایل دارند زوج‌درمانی را براساس تئوری انتخاب اتخاذ کنند و اگر از همان ابتدای زندگی زناشویی خود سعی در رفع این نیازها داشته باشند، روابط زناشویی آن‌ها بسیار بهبود می‌یابد (۲۱). آموزش فنون نظریه انتخاب بر کاهش تعارضات زناشویی (۲۲) و بهبود اعتمادبه‌نفس و تعهد زوجین تأثیرگذار است (۲۳). به‌عبارت‌دیگر هدف این نظریه آموزش زوجین برای آگاهی از نیازهای اساسی خود و همسر، اجتناب از کنترل بیرونی و تلاش برای انتخاب بهتر براساس مفهوم رفتار کل است (۱۹). گلاسر پنج نیاز اساسی را که همه انسان‌ها دارند، به‌عنوان عشق و تعلق، تفریح، آزادی، قدرت و بقا توصیف می‌کند. نیازها در یک سلسله‌مراتب وجود ندارند؛ بلکه هر فرد دارای سطوح مختلف نیاز است. وی اعتقاد دارد که روابط برای داشتن یک زندگی سالم بسیار مهم است و همه ناخوشی‌ها را می‌توان

ازدواج^۱ تقریباً در تمام فرهنگ‌های غربی و شرقی به‌عنوان بخشی اساسی از زندگی به‌شمار می‌رود (۱). انگیزه‌های مختلفی برای ازدواج‌کردن وجود دارد که شامل نیاز به حمایت اجتماعی و عاطفی، عشق و دوستی و روابط جنسی است (۲). طلاق^۲، زمانی موضوعی مهم و بحرانی تلقی می‌شود که از حد معمول فراتر رود و غیرمعارف شود. در این راستا، طلاق دیگر مشکلی شخصی نیست؛ بلکه فرایندی چندمرحله‌ای است که نه‌تنها بر نحوه تعامل افراد در خانواده تأثیر می‌گذارد، بلکه آسیب‌شدیدی به جامعه وارد می‌کند (۳). طلاق نه‌تنها از جنبه تأثیرات آن بر زن و شوهر و فرزندان آن‌ها بلکه از نظر پیامدهای منفی بر کل جامعه و اقتصاد، همچنین از نظر افزایش خطر افسردگی، فقر و کاهش امید به زندگی^۳ حائز اهمیت است (۴). طلاق یکی از آسیب‌های اجتماعی^۴ محسوب می‌شود که در دهه‌های اخیر در اکثر کشورها افزایش چشمگیری داشته است (۵). در سال‌های اخیر روند طلاق و بی‌ثباتی ازدواج در ایران افزایش یافته است که در حال حاضر یکی از کشورهای با آمار طلاق زیاد به‌شمار می‌آید (۶). در سال ۲۰۱۱، نرخ طلاق در ایران ۲/۵ درصد در هر هزار ازدواج در گروه سنی ۱۵ تا ۶۴ سال بود که حتی بیشتر از رقم گزارش‌شده در برخی از کشورهای غربی مانند ایرلند و ایتالیا و اسپانیا بود (۶). براساس آمارها از هر سه ازدواج یک ازدواج منجر به طلاق می‌شود و از سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹ طلاق ۲۸ درصد رشد داشته است (۷). میزان طلاق به ملاحظات بیشتری نیاز دارد؛ به‌ویژه با توجه به شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران و دین مبین اسلام که در آن طلاق مذموم شمرده می‌شود (۸).

بحران ناشی از طلاق باعث تعادل‌نداشتن و ناهماهنگی ذهن و جسم و روح می‌شود؛ اما حالت شایع‌تر در این دوره احساس یأس و ناامیدی است (۹). امید، بخشی ضروری و اساسی زندگی است که انرژی لازم را برای تحقق اهداف و آرزوها فراهم می‌کند (۱۰) و شامل درک و توانایی افراد برای دستیابی و حفظ انگیزه‌ها تا رسیدن به اهداف است (۱۱). به‌نظر می‌رسد با امید می‌توان مشکلات مربوط به مراحل زندگی را تحمل کرد و با به‌چالش کشیدن مشکلات زندگی درقبال سختی‌ها، توانمند شد؛ ولی طلاق رفتارهای ارتقادهنده سلامت و امید به زندگی را کاهش می‌دهد (۱۲). امید به زندگی به‌عنوان نیروی درونی تعریف شده است که می‌تواند باعث غنای زندگی شود و افراد را قادر می‌سازد تا چشم‌انداز فرار از وضعیت کنونی و نابسامان درد و رنج خود را ببینند. فقدان امید به زندگی و هدف‌دار نبودن زندگی منجر به کاهش کیفیت آن و ایجاد باورهای مایوس‌کننده می‌شود (۱۳).

اسنایدر، بنیان‌گذار نظریه امید^۵ و امیددرمانی، امید را فرایندی می‌داند که افراد اهدافی را تعیین می‌کنند، راهبردهای خاصی را برای دستیابی به آن اهداف توسعه می‌دهند و انگیزه اجرای آن راهبردها را ایجاد کرده و حفظ می‌کنند. به‌گفته اسنایدر، امید، پدیده احساسی منفعلی نیست که فقط در تاریک‌ترین لحظات زندگی رخ دهد (۱۴). نشان داده شده

7. Incompatibility
8. Behavioral actions
9. Marital conflicts
10. Choice Theory

1. Marriage
2. Divorce
3. Life expectancy
4. Social damages
5. Hope
6. Perceived Stress

روان‌درمانی‌های معنوی مبتنی بر بخشش و زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب را بر برخی از عوامل مهم‌تر زوجین مشکل‌دار نظیر امید به زندگی آن‌ها بررسی و مقایسه کند؛ بنابراین هدف پژوهش حاضر، مقایسه اثربخشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب با روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بر امید به زندگی زنان در معرض طلاق بود.

۲ روش بررسی

طرح نیمه‌آزمایشی به‌کاررفته برای این تحقیق از نوع مداخله نیمه‌آزمایشی با گروه گواه و سنجش متغیرهای وابسته در چهار بازه زمانی پیش‌آزمون، پس‌آزمون، پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه بود. جامعه آماری پژوهش را تمامی زنان متقاضی طلاق تشکیل دادند که در بهار سال ۱۴۰۰ به دادگاه خانواده شهرستان مریوان برای طی کردن مراحل قانونی طلاق مراجعه کردند. از بین جامعه آماری، با هماهنگی صورت‌گرفته با مقامات قضایی و اداری دادگاه خانواده، زنان علاقه‌مند به شرکت در گروه‌های آزمایشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش، حضور یافتند. در مرحله بعد، شصت زن (بیست نفر در گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب، بیست نفر در گروه روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش، بیست نفر در گروه گواه) واجد شرایط داوطلب وارد مطالعه شدند (۳۲). شیوه نمونه‌گیری تحقیق در مرحله انتخاب زنان برای آموزش به صورت در دسترس بود. همچنین، شیوه گمارش هریک از زنان به هر کدام از گروه‌های مداخله به‌طور تصادفی انجام گرفت.

معیارهای ورود آزمودنی‌ها به پژوهش عبارت بود از: زنان دارای تحصیلات حداقل پنجم ابتدایی؛ دارای پرونده طلاق در دادگاه؛ مایل به همکاری برای دریافت مداخله زوج‌درمانی. معیارهای خروج آزمودنی‌ها از پژوهش، رعایت نکردن قوانین گروه بیان‌شده در اولین جلسه و غیبت بیش از یک جلسه در جلسات مداخله بود.

ابزار و جلسات مداخله زیر در پژوهش به‌کار رفت. پرسش‌نامه امید به زندگی^۴: این ابزار توسط اسنایدر و همکاران در سال ۱۹۹۱ طراحی شد (۳۳). این پرسش‌نامه دارای دوازده آیتم است که چهار آیتم آن در نمره‌گذاری لحاظ نمی‌شود و نمره‌گذاری آیتم‌ها با استفاده از مقیاس چهارگزینه‌ای لیکرت از یک (کاملاً مخالف) تا چهار (کاملاً موافق) صورت می‌گیرد. نمره ابزار با مجموع نمره آیتم‌ها محاسبه می‌شود و دامنه نمرات بین ۳ تا ۸ است. نمره بیشتر حاکی از امید به زندگی بیشتر است (۳۳). اسنایدر و همکاران رویی سازه ابزار را با روش تحلیل عاملی اکتشافی تأیید کردند و پایایی آن را با روش‌های آلفای کرونباخ برابر با ۰/۸۶ و بازآزمایی برابر با ۰/۸۰ به‌دست آوردند (۳۳). اسنایدر و همکاران همبستگی این مقیاس را با مقیاس افسردگی بک ۰/۴۴ - گزارش کردند (۳۳). همچنین خزیمه و صفاریان طوسی پایایی را با روش آلفای کرونباخ ۰/۸۹ به‌دست آوردند (۳۴). کرمانی و همکاران همبستگی پرسش‌نامه امید به زندگی اسنایدر را با مقیاس‌های افکار خودکشی بک ۰/۵۳ - و حمایت اجتماعی ادراک‌شده^۵ ۰/۴۰ و معنا در زندگی^۶ ۰/۵۷ گزارش کردند (۳۵).

در نقص یا مشکلی در رابطه ردیابی کرد (۱۹). در این روش فرض بر آن است که با افزایش مسئولیت و کنترل درونی، به‌عنوان تقویت روابط می‌توان از آن برای کاهش باورهای ارتباطی مخرب در زوجین استفاده کرد (۲۴).

از سوی دیگر، بی‌توجهی به درمان‌های روان‌شناختی مبتنی بر بخشش^۱ و ارزش‌های معنوی و اخلاقی در زوج‌درمانی، باعث افزایش مشکلات زناشویی شده است (۲۵). رابطه فرد با خدا می‌تواند از طریق مسیرهای مختلف بر کیفیت زناشویی تأثیر بگذارد و ممکن است فضیلت‌هایی مانند عشق، بخشش، سازش و فداکاری را تقویت کند (۲۶). در آموزه‌های دینی و معنوی بر این فضایل به‌شدت تأکید می‌شود و فردی معنوی یا شخصی که برای ارتباط فردی با خدا در تلاش است، احتمالاً از این فضایل در زندگی خود پیروی می‌کند؛ بنابراین پایه‌ای سالم برای موفقیت زناشویی به‌وجود می‌آورد (۲۷). یکی از درمان‌های ارتقایافته برای حل مشکلات زوجین، روان‌درمانی معنوی^۲ مبتنی بر بخشش است.

بخشش را می‌توان به‌عنوان بخشی از فرایندی عاطفی شامل تبدیل حالات عاطفی منفی (مانند خشم، میل برای انتقام) به حالت‌های مثبت همراه با شفقت و همدلی، مشخص کرد (۲۸). با وجود نیاز به درک این موضوع که بخشش فرایند مطلوبی برای حل همه تعارضات نیست و فشار برای بخشش می‌تواند ضددرمانی باشد و منجر به نوعی «سرزنش قربانی»^۳ شود، بخشش در زوج‌درمانی توجه زیادی را به خود جلب کرده است؛ به‌طوری‌که تحقیقی نشان داد، بخشش شامل جنبه‌ای از حل خشم است و این فرایند برای خوددرمانی و بازایی روابط اهمیت دارد (۲۹). بخشش می‌تواند به‌عنوان مداخله‌ای قدرتمند در روان‌درمانی استفاده شود. مشخص شده است که بخشش در کاهش خشم، خصومت، اضطراب و افسردگی مراجع مؤثر است و در عین حال حس امید و عزت نفس فرد را افزایش می‌دهد (۳۰). بخشش روابط منفی بین زوجین را از بین می‌برد و آن‌ها را دوباره به هم پیوند می‌دهد. نتیجه چنین پیوندی افزایش رضایت زناشویی و تلاش منطقی برای حل تعارضات زندگی است (۳۱). بخشش بین زوج‌ها، پیش‌بینی‌کننده‌ای قوی برای رضایت از رابطه به‌شمار می‌رود؛ با این حال، بخشش اغلب به‌منزله مداخله‌ای بالقوه برای کمک به زوج‌ها برای افزایش رضایت رابطه‌شان نادیده گرفته می‌شود (۲۸).

مرور ادبیات پژوهش در ایران و خارج از ایران نشان داد، با وجود معروف بودن درمان‌های روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش و زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب، تحقیقات بسیار معدودی در زمینه اثربخشی این درمان‌ها بر زوجین یا زنان در معرض طلاق صورت گرفته است؛ به‌طوری‌که در زمینه اثربخشی روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش تنها دو پژوهش داخلی مرتبط در زمینه زوجین ناسازگار انجام شده و تقریباً هیچ پژوهش خارجی در زمینه اثربخشی این درمان صورت نگرفته است. همچنین در زمینه اثربخشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه بر زوجین در معرض طلاق، تحقیقات بسیار معدودی صورت گرفته است؛ بنابراین، نیاز به انجام پژوهش‌هایی است که اثربخشی

۵. Beck Scale for Suicidal Ideation

۶. Perceived Social Support Scale

۷. Meaning in Life Scale

۱. Psychological treatments based on forgiveness

۲. Spiritual Psychotherapy

۳. Blaming the victim

۴. Life Expectancy Questionnaire

به صورت گام به گام در نُه جلسه ۱۲۰ دقیقه‌ای و هر هفته یک جلسه، طی مدت زمان سه ماه اجرا شد. این بسته درمانی توسط عباسی و همکاران توسعه پیدا کرد (۳۶). خلاصه جلسات زوج درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب در جدول ۱ آورده شده است.

– روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش توسط غفوری و همکاران (۳۷) از مدل درمانی بخشودگی ورثینگتون (۳۸) به دست آمد و با فرهنگ ایرانی مطابقت داده شد. ساختار جلسات به صورت نُه جلسه شصت دقیقه‌ای بود. خلاصه جلسات روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در جدول ۲ آورده شده است.

پس از انتخاب آزمودنی‌ها و گمارش تصادفی آن‌ها در گروه‌های آزمایش و گواه از همه آن‌ها پیش‌آزمون گرفته شد. بعد از انجام مداخلات برای گروه‌های آزمایش از هریک از آن‌ها (همچنین اعضای گروه گواه) در مرحله پس‌آزمون که دقیقاً بعد از اتمام مداخلات صورت گرفت، دوباره اجرای همان پرسش‌نامه روی آن‌ها صورت گرفت. همچنین، یک ماه و سه ماه بعد از مرحله پس‌آزمون (مراحل پیگیری)، دوباره همان پرسش‌نامه برای آن‌ها اجرا شد.

– زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب شامل نُه جلسه زوج‌درمانی گروهی بود که مطابق با الگوی از قبل تعیین شده مبتنی بر نظریه انتخاب

جدول ۱. خلاصه جلسات زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب

جلسه	هدف	خلاصه جلسه
اول	آشنایی همسران با مفاهیم روان‌شناسی کنترل درونی و بیرونی	برقراری ارتباط و معرفی اعضا بیان قواعد گروه، اهداف و معرفی دوره طرح سؤالات اساسی آموزش مفاهیم روان‌شناسی کنترل درونی و بیرونی انتخاب رفتار کلی بازخورد
دوم	آموزش دنیای کیفی	شناخت دنیای کیفی و عکس‌های درون آن ارزیابی و سنجش دنیای کیفی خود شناخت دنیای کیفی همسر و عکس‌های درون آن چگونگی راهیابی به دنیای کیفی همسر درک دنیای کیفی همسر و تأیید آن
سوم	آموزش هفت رفتار مهلک	ارزیابی میل به کنترل دیگران توسط فرد شناسایی و آموزش هفت عادت مهلک در زندگی به زوجین آموزش نقش هفت رفتار مهلک در روابط زوجین
چهارم	آموزش هفت رفتار مهرورزی	آموزش ویژگی‌های روابط دوستانه و فرق آن با روابط زوجین آموزش هفت رفتار مهرورزی به زوجین و نقش آن در بهبود روابط آن‌ها و رسیدن به خواسته‌ها
پنجم	آموزش نیازهای اساسی	آموزش پنج نیاز اساسی به زوجین کمک به درک پنج نیاز اساسی خود
ششم	شناخت نیازهای اساسی همسر	ارزیابی سطح نیاز در بین زوجین قراردادن زوجین در جریان نیازهای یکدیگر ارزیابی نیازهای زوجین توسط یکدیگر آموزش تفاوت نیازها در زن و مرد
هفتم	آموزش دایره حل	آموزش دایره فرضی حل تشکیل دایره فرضی حل مذاکره و توافق بر سر نحوه ارضای نیازها طرح‌ریزی برای حل اختلافات
هشتم	ارزیابی دایره مشکل‌گشا	آموزش دایره فرضی حل تشکیل دایره فرضی حل مذاکره و توافق بر سر نحوه ارضای نیازها طرح‌ریزی برای حل اختلافات
نهم	ارزیابی محتوای آموزشی جلسات قبلی و اجرای پس‌آزمون	مرور کاربرد جلسه قبل ارزیابی از زوجین در زمینه درک مفاهیم زیر: انتخاب رفتارها، کنترل درونی و بیرونی، دنیای کیفی، نیازهای اساسی هفت رفتار مهرورزی و هفت رفتار مهلک جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی به کمک زوجین ارائه پس‌آزمون

جدول ۲. خلاصه جلسات روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش

جلسات	محتوای جلسات
اول	معرفی و آشنایی کلی با قالب جلسات، ایجاد اتحاد درمانی، اجرای تست و طرح مشکل
دوم	توضیح درباره مشکلات و اثر آن بر زندگی، تبیین مشکل، راه‌حل‌ها و روش‌ها، ارزیابی ارزش‌ها و اهداف، مقاصد و تعهد طرفین
سوم	بیان احساسات مراجعان درباره مشکل و به‌ویژه احساس خشم، کنترل بروز عواطف منفی، آشنایی طرفین با مفهوم بخشودگی، معرفی بخشودگی به‌عنوان عاملی درمانی، لزوم، سودمندی، مزایا و محدودیت‌های بخشودگی، اثرات نابخشودن، بررسی موانع بخشودگی، کشف دیدگاه زوجین درباره بخشودگی
چهارم	معرفی همدلی به‌عنوان راهی برای تحمل در شنیدن نظر مخالف دیگران، برنامه‌ای برای افزایش تبادلات مثبت، توجه به بافت و وقوع حادثه و تجارب قبلی همسر، بیان خالص احساسات فرد آسیب‌دیده توسط فرد خاطی
پنجم	ارزیابی برنامه تعاملات مثبت و احساسات زوجین از برنامه، دعوت زوجین به درمیان‌گذاشتن تجارب خود از بخشودن دیگران یا بخشوده‌شدن توسط دیگری و بیان احساسات و افکار خود پس از عمل بخشودگی، دعوت زوجین به تهیه فهرستی از حوزه‌های آسیب‌زای خود
ششم	کار روی فهرست حوزه‌های آسیب‌زای طرفین، تلاش برای درک و فهمیدن یکدیگر، در نظر گرفتن خود به‌عنوان شخص جایز‌الخطا، پذیرفتن درد و رنج وارد شده، ایجاد دیدی جامع و فراگیر برای بخشودگی
هفتم	کشف نیاز زوجین به بخشودن یکدیگر، کشف حمایت و اتکای متقابل زن و شوهر، عذرخواهی برای خطاهای خود، اعتراف صادقانه به خطای خود، آزادی و اختیار در بخشودن، برچسب شجاعت‌زدن به بخشودگی
هشتم	پیدا کردن معنا در بخشودن، آموزش مهارت‌های ارتباط و حل تعارض، ایجاد فهم جدید از رابطه و انتظارات و توجه به نقاط ضعف
نهم	بررسی و برطرف کردن موانع عملی بخشودگی، بررسی اشکال نادرست بخشودگی، معنای زندگی پس از بخشودگی، مواجهه با عود، بحث و جمع‌بندی جلسات

۳ یافته‌ها

بر اساس نتایج آزمون کای‌دو در جدول ۳، بین گروه‌ها در توزیع فراوانی شغل ($p=0/450$) و سطح تحصیلات ($p=0/162$) تفاوت معناداری وجود نداشت. در جدول ۴، میانگین و انحراف معیار نمرات امید به زندگی زنان در معرض طلاق در چهار مرحله پیش‌آزمون، پس‌آزمون، پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه به‌تفکیک برای دو گروه آزمایش (زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش) و گروه گواه گزارش شده است.

روش‌های آمار توصیفی شامل میانگین، انحراف معیار و توزیع فراوانی به‌منظور تلخیص داده‌ها به‌کار رفت. برای تحلیل داده‌ها از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر (و پیش‌فرض‌های آن شامل آزمون‌های شاپیرو-ویلک، لون و ام‌باکس)، آزمون کای‌دو برای مقایسه ویژگی‌های جمعیت‌شناختی گروه‌ها و آزمون تعقیبی بونفرونی برای مقایسه اثربخشی در مراحل مختلف سنجش استفاده شد. تحلیل داده‌ها در نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۳ انجام گرفت. سطح معناداری آزمون‌ها ۰/۰۵ در نظر گرفته شد.

جدول ۳. توزیع فراوانی متغیرهای جمعیت‌شناختی و مقایسه آن‌ها بین سه گروه

مقدار احتمال	گروه		طبقات
	روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش فراوانی (درصد)	روان‌درمانی معنوی مبتنی بر گواه فراوانی (درصد)	
۰/۴۵۰	(۴۵)۹	(۴۵)۹	خانه‌دار
	(۲۵)۵	(۳۰)۶	کارمند
	(۳۰)۶	(۲۰)۴	آزاد
۰/۱۶۲	(۲۰)۴	(۲۰)۴	دیپلم
	(۳۰)۶	(۱۵)۳	فوق‌دیپلم
	(۲۰)۴	(۵۰)۱۰	لیسانس
	(۳۰)۶	(۲۵)۵	فوق‌لیسانس و بیشتر

جدول ۴. میانگین و انحراف معیار امید به زندگی زنان در معرض طلاق در هر سه گروه

گروه	زوج درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب		روان درمانی معنوی مبتنی بر بخشش		گواه
	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	
پیش‌آزمون امید به زندگی	۳/۷۲	۲۵/۲۰	۴/۲۴	۲۴/۵۵	۲/۸۵
پس‌آزمون امید به زندگی	۳/۴۹	۳۶/۳۵	۳/۳۹	۲۴/۹۰	۳/۴۶
پیگیری یک‌ماهه امید به زندگی	۲/۳۷	۳۶/۴۰	۳/۳۱	۲۴/۳۰	۳/۱۸
پیگیری سه‌ماهه امید به زندگی	۳/۱۲	۳۴/۸۰	۲/۹۱	۲۴/۸۰	۳/۲۸

بر اساس یافته‌های گزارش شده در جدول ۴ مشخص شد، میانگین گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در متغیر امید به زندگی در مراحل پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه در مقایسه با پیش‌آزمون افزایش محسوسی داشت؛ با این حال، نمرات این متغیر برای گروه‌گواه تغییرات محسوسی نداشت. برای تحلیل داده‌ها، آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر به کار رفت. در بررسی نرمال بودن از آزمون شاپیرو-ویلک استفاده شد و نتایج نشان از نرمال بودن داده‌ها داشت ($p > 0/05$). آماره آزمون‌های ام‌باکس و لون نیز برای هیچ‌یک از متغیرهای پژوهش معنادار نبود.

جدول ۵. نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر مبتنی بر اثرات درون‌گروهی و بین‌گروهی برای مقایسه متغیر امید به زندگی در گروه‌های آزمایش و گواه

متغیر	اثرات	منبع اثر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	مقدار احتمال	اندازه اثر
امید به زندگی	درون‌گروهی	مرحله	۱۴۵۴/۲۴	۱/۸۳	۷۹۲/۱۰	۲۰۰/۶۸	< ۰/۰۰۱	۰/۷۷
		خطا	۴۱۳/۰۳	۱۰۴/۶۴	۳/۹۴	۵۹/۵۸	< ۰/۰۰۱	۰/۶۷
بین‌گروهی	گروه	خطا	۲۹۲۹/۷۳	۲	۱۴۶۴/۸۶۷	۳۸/۰۱	< ۰/۰۰۱	۰/۵۷

در جدول ۵ نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر برای بررسی تفاوت نمونه پژوهش در سه مرحله پیش‌آزمون و پس‌آزمون و پیگیری گزارش شده است. بر اساس جدول ۵، تأثیر زمان اندازه‌گیری بر میانگین نمرات متغیر امید به زندگی معنادار بود ($p < 0/001$). همچنین اثر متقابل بین زمان اندازه‌گیری و گروه بر میانگین نمرات متغیر امید به زندگی معنادار به دست آمد ($p < 0/001$). تأثیر گروه نیز بر میانگین

جدول ۶. نتایج آزمون تعقیبی بونفرونی برای مقایسه زوجی سه گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش و گواه در متغیر امید به زندگی

متغیر	گروه یک	گروه دو	تفاوت میانگین	خطای معیار	مقدار احتمال
امید به زندگی	زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب	روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش	۳/۹۵	۰/۹۸۱	< ۰/۰۰۱
	زوج‌درمانی مبتنی بر بخشش	زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب	-۳/۹۵	۰/۹۸۱	< ۰/۰۰۱
	زوج‌درمانی مبتنی بر بخشش	گواه	۴/۶۰	۰/۹۸۱	< ۰/۰۰۱

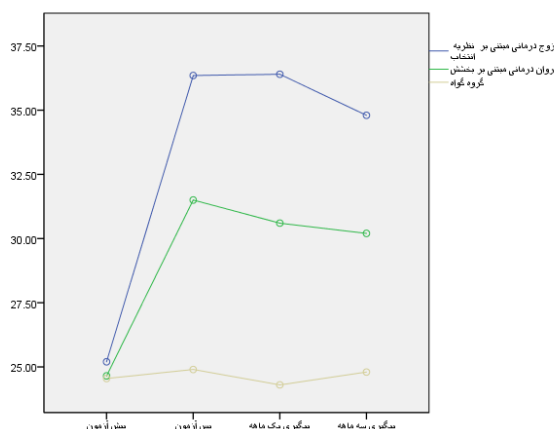
باتوجه به جدول ۶، بر اساس آزمون تعقیبی بونفرونی، میانگین نمرات متغیر امید به زندگی در گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب به‌طور معناداری بیشتر از روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بود ($p < 0/001$). میانگین نمرات متغیر امید به زندگی در گروه روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش به‌طور معناداری بیشتر از گروه گواه بود ($p < 0/001$). میانگین نمرات متغیر امید به زندگی در گروه زوج‌درمانی

جدول ۷. نتایج آزمون تعقیبی بونفرونی برای مقایسه زوجی میانگین‌های متغیر امید به زندگی در پیش‌آزمون و پس‌آزمون و پیگیری

متغیر	مرحله آزمون	مرحله آزمون	تفاوت میانگین	خطای معیار	مقدار احتمال
امید به زندگی	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	-۶/۱۱	۰/۳۵۱	<۰/۰۰۱
	پیش‌آزمون	پیگیری یک‌ماهه	-۵/۶۳	۰/۳۵۴	<۰/۰۰۱
	پیش‌آزمون	پیگیری سه‌ماهه	-۵/۱۳	۰/۳۵۲	<۰/۰۰۱
	پس‌آزمون	پیگیری یک‌ماهه	۰/۴۸۳	۰/۱۶۰	۰/۰۰۴
	پس‌آزمون	پیگیری سه‌ماهه	۰/۹۸۳	۰/۲۳۹	<۰/۰۰۱
	پیگیری یک‌ماهه	پیگیری سه‌ماهه	۰/۵۰۰	۰/۱۶۸	۰/۰۰۴

با پیگیری یک‌ماهه ($p=۰/۰۰۴$) و پیگیری سه‌ماهه ($p<۰/۰۰۱$) و بین مراحل پیگیری یک‌ماهه با پیگیری سه‌ماهه ($p=۰/۰۰۴$) مشاهده شد. در نمودار ۱ تغییرات امید به زندگی در چهار مرحله اندازه‌گیری به تفکیک سه گروه مطالعه شده ارائه شده است.

براساس نتایج جدول ۷، در دو گروه آزمایش، تفاوت معناداری در میانگین نمرات متغیر امید به زندگی بین مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون ($p<۰/۰۰۱$)، بین مراحل پیش‌آزمون با پیگیری یک‌ماهه ($p<۰/۰۰۱$) و پیگیری سه‌ماهه ($p<۰/۰۰۱$) وجود داشت. همچنین تفاوت معناداری در میانگین نمرات متغیر امید به زندگی بین مراحل پس‌آزمون

نمودار ۱. تغییرات امید به زندگی در چهار مرحله اندازه‌گیری به تفکیک سه گروه مطالعه شده

پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه بیشتر از روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بود. یافته این پژوهش مبنی بر اثربخشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب بر امید به زندگی گروه آزمایش، با نتایج مطالعه منصفی و همکاران در زمینه اثربخشی گروه‌درمانی حمایتی با رویکرد واقعیت‌درمانی گلاسر بر امیدواری و مسئولیت‌پذیری زنان مطلقه قربانی خشونت خانگی (۳۹) و نتایج پژوهش قربان‌علی‌پور و همکاران در زمینه اثربخشی واقعیت‌درمانی گلاسر بر شادکامی و امیدواری در زنان مطلقه (۴۰)، همسوست.

ویلیام گلاسر، روان‌پزشک آمریکایی که نظریه او به‌عنوان واقعیت‌درمانی شناخته می‌شود، نظریه جدید خود را در سال ۱۹۹۸ ارائه کرد (۴۱). وی این نظریه جدید را نظریه انتخاب نامید؛ زیرا به‌گفته او، همه اعمالی که انجام می‌دهیم رفتار محسوب می‌شوند و تقریباً همه رفتارهای ما انتخاب‌شده هستند (۴۱). زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب، روشی در روان‌درمانی است. روش مذکور بر این اصل مبتنی است که رفتارمان را خود انتخاب می‌کنیم و مسئولیت زندگی خود و آنچه انجام می‌دهیم، احساس می‌کنیم و درباره آن فکر می‌کنیم، بر عهده ما است. در این روش به افراد کمک می‌شود تا رفتار خود را کنترل کنند و در زندگی

۴ بحث

این پژوهش به‌منظور مقایسه اثربخشی زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب با روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بر امید به زندگی زنان در معرض طلاق انجام شد. نتایج نشان داد، متغیر امید به زندگی در تمام مراحل پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه، تفاوت معناداری در دو گروه آزمایش با گروه گواه داشت. هر دو گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در مقایسه با گروه گواه، بهبودی معناداری بر امید به زندگی آزمودنی‌ها داشتند؛ همچنین با توجه به اینکه میانگین نمرات متغیر امید به زندگی در میان دو گروه زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در مراحل پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه بیشتر از گروه گواه بود، می‌توان دریافت که زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش تأثیر مثبتی بر امید به زندگی آزمودنی‌ها داشته است. به‌علاوه نتایج پژوهش مشخص کرد، از بین دو روش زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در افزایش امید به زندگی، تأثیر زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب در مراحل پس‌آزمون و

می‌شوند. آن‌ها درک می‌کنند که استفاده از این روش‌ها در برقراری ارتباط و رفع نیازهای آن‌ها بسیار سودمند است و آرامش زیادی را برای آن‌ها به‌ارمغان می‌آورد (۴۵).

به‌نظر محقق، زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب به افراد یاد می‌دهد مسئولیت رفتارهای خود را قبول کنند. این امر موجب می‌شود فرد به این استنباط برسد که خود می‌تواند تفکرات و نگرش‌های خویش را تغییر دهد و برخی اصلاحات را در آن‌ها به‌وجود آورد. همچنین این رویکرد به فرد کمک می‌کند تا رفتارهای خود را تغییر دهد و هیجان‌ات خود را بپذیرد؛ در نتیجه مسئولیت‌پذیری افراد سبب می‌شود تا وضعیت زندگی آن‌ها بهبود پیدا کند و امیدواری آنان افزایش یابد. یکی دیگر از تأثیرات نظریه انتخاب این است که افراد به‌جای استفاده از کنترل بیرونی بر کنترل درونی تأکید داشته باشند. این امر موجب می‌شود خوشبختی و موفقیت در آینده را نه در اتفاقات تلخ گذشته، بلکه در اختیار خود بیابند و آن‌ها می‌توانند در آینده خود تأثیرگذار باشند. نظریه انتخاب به افراد می‌آموزد که خوشبختی و بدبختی کنونی آن‌ها به‌دلیل رفتارهای دیگران نیست؛ بلکه خود افراد هستند که بر آن به‌طور مستقیم تأثیر می‌گذارند. درحقیقت، افزایش کنترل درونی افراد بر رفتارها و نگرش‌های خود موجبات شادکامی و امیدواری را فراهم می‌سازد.

یافته دیگر این پژوهش یافته این پژوهش مبنی بر اثربخشی روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش بر امید به زندگی گروه آزمایش، با نتایج پژوهش رحمانیان و همکاران درخصوص تأثیر معنویت درمانی گروهی بر بهبود امید به زندگی و سبک زندگی بیماران مبتلا به سرطان سینه (۴۶) و نتایج مطالعه صف‌آرا و همکاران مبنی بر اثربخشی مشاوره گروهی مبتنی بر معنویت بر هدف و امید در زندگی و رشد شخصی دختران خانواده‌های طلاق (۴۷)، همسوست.

ورثینگتون روش آموزشی خود را با دو تن از دانشجویان فارغ‌التحصیل خود، مایکل مک کالو و استیو سندلیج، به نام تکنیک بخشش «REACH»^۱ توسعه دادند (۴۸). در این مدل، هر حرف در مخفف REACH نشان‌دهنده جزئی مهم در فرایند بخشش است. در مرحله اول، شرکت‌کنندگان (R) صدمه‌ای را که تجربه کردند و احساسات همراه آن را به‌یاد می‌آورند (۴۹). در مرحله دوم، شرکت‌کنندگان برای همدلی (E) با شخص متخلف تلاش می‌کنند دیدگاه دیگری را در نظر بگیرند؛ بدون اینکه از اعمال شخص متخلف چشم‌پوشی کنند یا احساسات (اغلب قوی) فرد آزاردیده را نادیده بگیرند (۴۹). سپس، شرکت‌کنندگان این ایده را بررسی می‌کنند که بخشش، هدیه‌ای نوع‌دوستانه (A) به شخص متخلف است. در مرحله بعد، شرکت‌کنندگان یاد می‌گیرند که می‌توان بخشش را آزادانه داد یا به‌طور مشروط از آن خودداری کرد و زمان‌هایی را که دیگران آن‌ها را بخشیده‌اند، به‌یاد می‌آورند. در مرحله بعدی، شرکت‌کنندگان متعهد می‌شوند (C) ببخشند؛ از جمله متعهد شدن به بخششی که قبلاً به‌دست آورده‌اند و متعهد به کار درجهت افزایش توانایی خود برای بخشش؛ درک اینکه بخشش فرایندی است که در طول زمان انجام می‌شود (۴۹). درنهایت، شرکت‌کنندگان به‌دنبال حفظ (H) هستند؛ اینکه

خود انتخاب‌های بهتری داشته باشند (۴۲). بیشترین تأکید در این نظریه بر آزادی و مسئولیت است. در این دیدگاه، رفتار نوعی انتخاب است که فرد انجام می‌دهد و هر فردی مسئول انتخاب‌های خود است. زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب بیشتر بر این نکته تأکید دارد که دستیابی به هویت موفق در نتیجه انجام اقدام موفق است و قدرت انتخاب فرد عامل مهمی در سلامت وی به‌شمار می‌رود. چیزی که بین افراد سالم و ناسالم فاصله دارد، پذیرش مسئولیت، زندگی در لحظه حال، انتخاب آگاهانه و صحیح، قدرت کنترل مسائل و آگاهی از نیازهای واقعی است (۴۳). هدف از زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب به‌عنوان الگویی درمانی، پرورش احساس پذیرش مسئولیت و ایجاد هویت موفق در فرد است. در این رویکرد تلاش می‌شود که فرد اهداف کوتاه‌مدت و بلندمدت خود را در زندگی بشناسد و شروع به تعریف صریح آن‌ها کند، راه رسیدن به هدف را ارزیابی کند، از بین آن‌ها گزینه‌های منجر به نتایج مطلوب‌تر را برگزیند و احساس مثبت درباره خود را تجربه کند (۴۲). بنابراین آموزش زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب به زوجین در معرض طلاق کمک می‌کند با بهبود روابط خود و افزایش امید به زندگی رابطه خود را بهبود بخشند تا بتوانند بدون احساس کنترل، با یکدیگر رابطه صمیمی داشته باشند؛ در نتیجه با افزایش اعتماد زوجین به یکدیگر، آن‌ها خواسته‌ها و نیازهای خود را بدون ترس از قضاوت و طرد شدن بیان می‌کنند. این موضوع باعث می‌شود به یکدیگر احترام بگذارند و درعین حال بتوانند از بودن در کنار هم لذت ببرند. این امر در پرتو نظریه انتخاب انجام می‌گیرد و سبب افزایش امید به زندگی بین زوجین و در نتیجه افزایش رضایتمندی زناشویی و کاهش بی‌رمقی آن‌ها می‌شود؛ بنابراین استفاده از این نظریه در برنامه‌های مداخله‌ای پیشگیرانه و خانواده می‌تواند عاملی در افزایش ثبات زندگی زناشویی باشد (۴۴).

ازسوی دیگر، تأکید گلاسر بر قبول جواب‌گویی رفتار هر فرد به زوج‌ها کمک می‌کند تا به‌جای توجه و تمرکز بر رفتار همسر، رفتار خود را ارزیابی کرده و نقش خود را در مشکلات زناشویی بررسی کنند. با انجام این کار روابط آن‌ها می‌تواند تاحدودی بهبود یابد. براساس مفاهیم گلاسر، مشاوران واقعیت‌درمانی با افزایش مسئولیت‌پذیری در زوجین و آموزش مهارت‌های ارتباطی سعی در افزایش اعتماد و صمیمیت زناشویی و تقویت حس تعهد زوجین در مداخلات بالینی خود دارند. عامل دیگری که گلاسر آن را در تحکیم روابط زوجین اثرگذار می‌پندارد، توجه زوجین به خواسته‌ها و مطالبات همدیگر است (۴۱). در روش زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب، توجه به خواسته‌ها و نیازهای یکدیگر به زوج‌ها آموزش داده می‌شود. آن‌ها یاد می‌گیرند که با استفاده از رفتارهای محبت‌آمیز نیازهای خود و همسرشان را برآورده کنند. به زوجین کمک می‌شود تا با تکمیل کاربرگ‌های مربوط، رفتارهای مخربی را که تاکنون استفاده کرده‌اند، بررسی کنند و به ارزیابی تأثیر آن‌ها بر روابط زناشویی خود بپردازند. زوجین با استفاده از رفتارهای محبت‌آمیز مانند گوش دادن مؤثر، اعتماد و پذیرش، ارتباط مطلوب‌تری با یکدیگر برقرار می‌کنند و به ادامه این رفتارها تشویق

1. (R) Recall the hurt, (E) Empathize with the offender, (A) give an Altruistic gift of forgiveness, (C) Commit to Change, and (H) Hold on to forgiveness

بخشش خود را یا در مواقع نبود اطمینان یا در هنگام بازگشت خشم و تلخی حفظ کنند (۴۹،۵۰). ورثینگتون و همکاران پیشنهاد کردند، مداخلات بخشش باید توسعه حس همدلی درباره مجرم را تشویق کند تا نگرش مستمر بخشش را در افراد رواج دهد (۵۱). آن‌ها پیشنهاد کردند، وقتی افراد حداقل دو ساعت در معرض مداخله بخشش مبتنی بر همدلی قرار می‌گیرند، به بخشش دست می‌یابند. مدل REACH از مدل‌های بسیار پرکاربرد آموزش روانی بخشش برای ترویج نگرش بخشش است (۵۲). مدل REACH نحوه تصمیم‌گیری برای بخشش و چگونگی ایجاد نگرش مستمر بخشش را با جزئیات بسیار آموزش می‌دهد. در این روش آموزشی، زوجین به رویداد یا رویدادهایی فکر می‌کنند و شدت احساسات را در هنگام یادآوری مشاهده می‌کنند. سپس به همدلی با فرد متخلف می‌پردازند (توسعه و تلاش برای مشاهده واقعه از دید مجرم). بعد از آن به زوجین یادآوری می‌شود که بخشش، هدیه‌ای نوع دوستانه است. سپس آن زوجین متعهد به بخشش عاطفی می‌شوند (یعنی تعهد به تصمیم برای تمديد بخشش). در آخر، بخشش عاطفی خود را حفظ می‌کنند (یعنی تنظیم یادآوری تصمیمی که برای بخشش گرفته شده است) (۴۸).

۵ نتیجه‌گیری
نتایج پژوهش نشان داد، از بین دو روش زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب و روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش در افزایش امید به زندگی، تأثیر زوج‌درمانی مبتنی بر نظریه انتخاب در مراحل پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه و پیگیری سه‌ماهه بیشتر از روان‌درمانی معنوی مبتنی بر بخشش است.

۶ تشکر و قدردانی
از تمامی افرادی که در پژوهش شرکت کردند و با صبر و حوصله به سؤالات پاسخ دادند، کمال تشکر را داریم.

۷ بیانیه‌ها
تأییدیه اخلاقی و رضایت‌نامه از شرکت‌کنندگان
مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری شهلا فلاحي در رشته روان‌شناسی در دانشگاه آزاد اسلامی تبریز با کد اخلاق ir.iau.tabriz.rec.1400.017 است. ملاحظات اخلاقی پژوهش حاضر عبارت بود از: تمامی افراد به‌شکل شفاهی اطلاعاتی درباره پژوهش دریافت کرده و در صورت تمایل در آن مشارکت کردند؛ این اطمینان به افراد داده شد که تمام اطلاعات محرمانه هستند و برای امور پژوهشی استفاده خواهند شد؛ به‌منظور رعایت حریم خصوصی، نام و نام خانوادگی شرکت‌کنندگان ثبت نشد.

رضایت برای انتشار
این امر غیرقابل اجرا است.

دردسترس بودن داده‌ها و مواد
همه نویسندگان مقاله به داده‌های پژوهش دسترسی دارند و پژوهشگران می‌توانند در صورت لزوم از طریق مکاتبه با نویسنده مسئول مقاله حاضر، به این داده‌ها دسترسی پیدا کنند.

تضاد منافع
نویسندگان اعلام می‌کنند هیچ‌گونه تضاد منافی ندارند.

منابع مالی
منابع مالی برای انجام این پژوهش از هزینه‌های شخصی تأمین شده است. پژوهش حاضر زیر نظر حمایت مالی هیچ نهاد یا سازمانی نبوده است.

مشارکت نویسندگان
نویسندگان اول و دوم داده‌های به‌دست‌آمده را تحلیل و تفسیر کردند. نویسندگان سوم و چهارم در نگارش نسخه دست‌نویسته همکار اصلی بودند. همه نویسندگان نسخه دست‌نویسته نهایی را خوانده و تأیید کردند.

بخشش خود را یا در مواقع نبود اطمینان یا در هنگام بازگشت خشم و تلخی حفظ کنند (۴۹،۵۰). ورثینگتون و همکاران پیشنهاد کردند، مداخلات بخشش باید توسعه حس همدلی درباره مجرم را تشویق کند تا نگرش مستمر بخشش را در افراد رواج دهد (۵۱). آن‌ها پیشنهاد کردند، وقتی افراد حداقل دو ساعت در معرض مداخله بخشش مبتنی بر همدلی قرار می‌گیرند، به بخشش دست می‌یابند. مدل REACH از مدل‌های بسیار پرکاربرد آموزش روانی بخشش برای ترویج نگرش بخشش است (۵۲). مدل REACH نحوه تصمیم‌گیری برای بخشش و چگونگی ایجاد نگرش مستمر بخشش را با جزئیات بسیار آموزش می‌دهد. در این روش آموزشی، زوجین به رویداد یا رویدادهایی فکر می‌کنند و شدت احساسات را در هنگام یادآوری مشاهده می‌کنند. سپس به همدلی با فرد متخلف می‌پردازند (توسعه و تلاش برای مشاهده واقعه از دید مجرم). بعد از آن به زوجین یادآوری می‌شود که بخشش، هدیه‌ای نوع دوستانه است. سپس آن زوجین متعهد به بخشش عاطفی می‌شوند (یعنی تعهد به تصمیم برای تمديد بخشش). در آخر، بخشش عاطفی خود را حفظ می‌کنند (یعنی تنظیم یادآوری تصمیمی که برای بخشش گرفته شده است) (۴۸).

از نظر ما، روان‌درمانی مبتنی بر بخشش به اصلاح و تغییر شناخت افراد می‌پردازد و منجر به تأثیر مثبت بر شیوه تفسیر و معنابخشی از رویدادهای آسیب‌رسان، ناکامی‌ها و سختی می‌شود. در واقع، اصلاح باورها و یافتن معنا در زندگی موجب می‌شود که زنان در معرض طلاق مشکلات هیجانی را کمتر احساس کنند و با ایجاد انگیزه و قدرت به سوی اهداف متعالی پیش روند. این امر به‌زیستی معنوی زنان را افزایش می‌دهد و میزان افسردگی آن‌ها نیز به‌تبع آن کاهش می‌یابد. به‌عبارت‌دیگر، معنویت به زنان در معرض طلاق اجازه می‌دهد تا روی ایده‌ها و عقاید متعالی تمرکز کنند و از این طریق تمرکز خود را بر فشارهای روانی روزانه زندگی کاهش دهند. همچنین، پرورش باورهای معنوی و در راستای آن روش‌های مقابله‌ای مثل ارتباط با خود-دیگران-خدا، منجر به افزایش امید و کاهش اضطراب در موقعیت‌های سخت و رنج‌آور می‌شود و ارتباطات مثبت را افزایش می‌دهد؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت، روان‌درمانی مبتنی بر بخشش، کاهش ناامیدی و افزایش کیفیت زندگی را به‌دنبال دارد. همچنین می‌توان گفت، معنویت‌درمانی مبتنی بر بخشش موجب می‌شود که فرد احساس یکپارچگی با عالم هستی داشته باشد. ارتباط و یکپارچگی با عالم هستی به زندگی انسان معنا و امید می‌بخشد و او را از محدوده زمان و مکان و علایق مادی فراتر می‌برد. در واقع، آموزش بخشودگی یکی از فرایندهای روان‌شناختی، ارتباطی و معنوی برای افزایش سلامت روان و التیام آرزوگی‌ها به‌شمار می‌رود که لازمه رشد عاطفی و اجتماعی است؛ در نتیجه عوامل مذکور باعث می‌شود آموزش بخشودگی از طریق بهبود روابط زوجین و افزایش ابراز عشق و علاقه میان زوج‌ها، تعارضات زناشویی را کاهش دهد. از طرف دیگر، باتوجه به اینکه بخشش به‌عنوان سازه‌ای روان‌شناختی و درمانی برای حل مشکلات ارتباطی و زناشویی محسوب می‌شود، در صورتی که تعارضات زناشویی که بی‌رمقی زناشویی را در پی دارد مورد بخشش قرار گیرد، به‌کمتر شدن اصطکاک بین زوجین می‌انجامد. در واقع، فرایند

References

1. Myers JE, Madathil J, Tingle LR. Marriage satisfaction and wellness in India and the United States: a preliminary comparison of arranged marriages and marriages of choice. *Journal of Counseling & Development*. 2005;83(2):183–90. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2005.tb00595.x>
2. Waite LJ, Lehrer EL. The benefits from marriage and religion in the United States: a comparative analysis. *Population & Development Review*. 2003;29(2):255–75. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2003.00255.x>
3. Amato PR. Research on divorce: continuing trends and new developments. *J Marriage Fam*. 2010;72(3):650–66. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x>
4. Härkönen J. Divorce: trends, patterns, causes, and consequences. In: Treas J, Scott J, Richards M; editors. *The Wiley-Blackwell companion to the sociology of families*. John Wiley & Sons; 2014.
5. Eslami M, Yazdanpanah M, Andalib P, Rahimi A, Safizadeh M, Dadvar A, et al. Development of a questionnaire to measure perceived reasons for divorce seeking: an instrument development study. *Electron Physician*. 2018;10(7):7071–7. <https://doi.org/10.19082/7071>
6. Aghajanian A, Thompson V. Recent divorce trend in Iran. *Journal of Divorce & Remarriage*. 2013;54(2):112–25. <https://doi.org/10.1080/10502556.2012.752687>
7. SHARGH. Az har se ezdevaj yek ezdevaj be talagh monjar mishavad [One out of three marriages leads to divorce]. [Internet]. 2021. <https://www.sharghdaily.com/>
8. Ubaidi BAA. The psychological and emotional stages of divorce. *J Fam Med Dis Prev*. 2017;3(3):1–4. <https://doi.org/10.23937/2469-5793/1510060>
9. Niknam M, Hoseinian S. Effectiveness of Fisher's rebuilding after divorce intervention on self-concept and hope of women after divorce. *Quarterly Journal of Psychological Methods and Models*. 2021;12(43):70–82. [Persian] https://jpmmm.marvdasht.iau.ir/article_4724.html?lang=en
10. Alizadeh Aghdam MB. Barrasi mizaneomid be ayande dar beyne daneshjooyan va avamel moaser bar an [A study of hope in the future among students and its affecting factors]. *Journal of Applied Sociology*. 2013;23(4):189–206. [Persian]
11. Masi CM, Chen HY, Hawkley LC, Cacioppo JT. A meta-analysis of interventions to reduce loneliness. *Pers Soc Psychol Rev*. 2011;15(3):219–66. <https://doi.org/10.1177/1088868310377394>
12. Alimoradi S, Rafienia P, Sabahi P. Effect of cognitive-behavioral group therapy on the hopeless and loneliness among divorced women. *Journal of Research and Health*. 2016;6(2):213–21. <http://jrh.gmu.ac.ir/article-1-554-en.html>
13. Ripley J, Solfelt L, Ord A, Garthe RC, Worthington EL, Channing T. Short- and long-term outcomes of hope focused couple therapy. *Spiritual Clin Pract*. 2021. <https://doi.org/10.1037/scp0000286>
14. Snyder CR. Hypothesis: There is hope. In: Snyder CR; editor. *Handbook of hope theory, measures & applications*. Amsterdam: Elsevier; 2000. <https://doi.org/10.1016/B978-012654050-5/50003-8>
15. Grewal PK, Porter JE. Hope theory: a framework for understanding suicidal action. *Death Studies*. 2007;31(2):131–54. <https://doi.org/10.1080/07481180601100491>
16. Meadows LA, Kaslow NJ, Thompson MP, Jurkovic GJ. Protective factors against suicide attempt risk among African American women experiencing intimate partner violence. *Am J Community Psychol*. 2005;36(1–2):109–21. <https://doi.org/10.1007/s10464-005-6236-3>
17. Mascaro N, Rosen DH. Assessment of existential meaning and its longitudinal relations with depressive symptoms. *J Soc Clin Psychol*. 2008;27(6):576–99. <https://doi.org/10.1521/jscp.2008.27.6.576>
18. Khojasteh Mehr R, Parsi E, Shirali Nia Kh. The moderating role of positive emotion on the relationship between negative emotion and destructive marital exchanges in women. *Family Psychology*. 2015;2(1):49–58. [Persian] https://www.ijfpjournal.ir/article_245504.html?lang=en
19. Glasser W. *Control theory in the classroom*. Perennial Library/Harper & Row Publishers; 1986.
20. Nasr Esfahani N. The effect of choice theory training through group learning method on increasing marital intimacy of women. *Journal of Woman & Study of Family*. 2010;3(8):105–14. [Persian] https://jwsf.tabriz.iau.ir/article_519813.html?lang=en
21. Stoye J. Choice theory when agents can randomize. *J Econ Theory*. 2015;155:131–51. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2014.11.011>
22. Amiri M, Aghamohammadian Sherbaf HR, Kimiayi A. Asar bakhshiyeh rooykard vagheiyat darmani gorouhi bar manba kontorol va rahbord haye moghabele'i [Effectiveness of group reality therapy training in the locus of control and coping strategies]. *Thought & Behavior in Clinical Psychology*. 2012;6(24):59–68. [Persian]
23. Amani A. The efficacy of reality therapy on marital commitment and self esteem of couples. *Journal of Family Counseling and Psychotherapy*. 2015;5(2):1–23. [Persian] https://fcp.uok.ac.ir/article_15723.html?lang=en
24. Arabpour E, Hashemiyani K. The effectiveness of couple therapy via reality therapy method on the improvement of intimacy relations of couples. *Educational Psychology Quarterly*. 2011;3(1):1–13. [Persian] https://psyedu.tonekabon.iau.ir/article_557369.html?lang=en
25. Hadi M, Janbozorgi M. Asar bakhshiyeh darman yekparche tohidi bar moallefe haye shakhsiat va bilini [The effectiveness of monotheistic integrated therapy on personality and clinical components]. *Psychology and Religion*. 2009;2(2):71–104. [Persian]
26. Hackney CH, Sanders GS. Religiosity and mental health: a meta-analysis of recent studies. *J Scientific Study of Religion*. 2003;42(1):43–55. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.t01-1-00160>
27. Shamloo E, Ghasemi M, Rezvani F. The effectiveness of spirituality training in reducing marital conflicts. *Journal of Social Work Research*. 2019;4(13):95–120. [Persian] https://rjsw.atu.ac.ir/article_10224.html?lang=en

28. Fincham F, Beach SRH. Forgiveness and marital quality: precursor or consequence in well-established relationships? *J Posit Psychol.* 2007;2(4):260–8. <https://doi.org/10.1080/17439760701552360>
29. Bonanno GA. Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *Am Psychol.* 2004;59(1):20–8. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>
30. Worthington EL, Wade NG. *Handbook of forgiveness.* London: Routledge; 2019.
31. Gordon KC, Baucom DH, Snyder DK. Treating couples recovering from infidelity: an integrative approach. *J Clin Psychol.* 2005;61(11):1393–405. <https://doi.org/10.1002/jclp.20189>
32. Delavar A. *Educational and psychological research.* Tehran: Virayesh Pub; 2015. [Persian]
33. Snyder CR, Harris C, Anderson JR, Holleran SA, Irving LM, Sigmon ST, et al. The will and the ways: development and validation of an individual-differences measure of hope. *J Pers Soc Psychol.* 1991;60(4):570–85. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.60.4.570>
34. Khozaymeh V, Safariyan Tosi MR. Cognitive-behavioral instruction on anxiety and hope of mothers of children with learning disability. *Middle Eastern Journal of Disability Studies.* 2018;8:118. [Persian] <https://jdisabilstud.ir/article-1-810-en.pdf>
35. Kermani Z, Khodapanahi MK, Heydari M. Vizhegi haye ravan sanji moeghyas omid Snyder [Psychometric properties of Snyder Hope Scale]. *Journal of Applied Psychology.* 2012;5(4):7–23. [Persian] https://apsy.sbu.ac.ir/article_95512.html?lang=en
36. Abbasi H, Ahmadi SA, Fatehizadeh M, Bahrami F. Effect of couple therapy based on the choice theory on social commitment of couples. *J Edu Commun Health.* 2017;4(2):3–10. [Persian] <http://dx.doi.org/10.21859/jech.4.2.3>
37. Ghafoori S, Mashhadi A, Hasan Abadi H. The effectiveness of spiritual psychotherapy based on forgiveness in order to increase marital satisfaction and prevent marital conflicts of couples in the city of Mashhad. *Journal of Fundamentals of Mental Health.* 2013;15(4):45–57. [Persian] https://jfmh.mums.ac.ir/article_771.html?lang=en
38. Worthington, jun. EL. An empathy-humility-commitment model of forgiveness applied within family dyads. *J Family Therapy.* 1998;20(1):59–76. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00068>
39. Monsefi S, Ahadi H, Hatami HR. Investigate the effectiveness of supportive group reality therapy on the hope and responsibility of divorced women of victim of domestic violence. *Psychological Science.* 2018;17(69):567–74. [Persian] <http://psychologicalscience.ir/article-1-261-en.html>
40. Ghorbanalipour M, Najafi M, Alirezalou Z, Nasimi M. The effectiveness of reality therapy on happiness and hope in divorced women. *Family Counseling and Psychotherapy.* 2014;4(2):297–317. [Persian] https://fcp.uok.ac.ir/article_9672.html?lang=en
41. Glasser W. *Counseling with choice theory: the new reality therapy.* New York: Harper Perennial; Reprint edition; 2001.
42. Wubbolding RE, Brickell J, Imhof L, Kim R, Lojk L, Al-Rashidi B. Reality therapy: a global perspective. *International Journal for the Advancement of Counselling.* 2004;26(3):219–28. <https://doi.org/10.1023/B:ADCO.0000035526.02422.0d>
43. Boromand R, Sadeghifard M, Samavi SA. The effectiveness of group counseling based on the choice theory on reducing marital conflicts. *American Journal of Life Science Researches.* 2013;1(1):11–9.
44. Farhadi A, Salehin S, Aghayan S, Keramat A, Talebi S. The effectiveness of reality therapy based on choice theory on marital intimacy and sexual satisfaction of newly married women. *Avicenna J Nurs Midwifery Care.* 2020;28(2):83–92. [Persian] <http://dx.doi.org/10.30699/ajnmc.28.2.83>
45. Sedghi M, Ghaffari O, Kazemi R, Narimani M. Comparison of the effectiveness of couple therapy methods in the theory of Choice, acceptance and commitment (ACT), and integrative couple therapy in marital commitment of couples. *Journal of Psychological Science.* 2019;18(81):1069–80. [Persian] <http://psychologicalscience.ir/article-1-336-en.html>
46. Rahmanian M, Moein Samadani M, Oraki M. Effect of spirituality therapy on hope of and life style improvement of breast cancer patients. *Journal of Applied Counseling.* 2017;7(1):101–14. [Persian] https://jac.scu.ac.ir/article_13264.html?lang=en
47. Safara M, Khanbabaee M, Khanbabaee M. The effectiveness of spirituality-based group counseling on purpose in life and personal growth in girls of divorced families. *Journal of Fundamentals of Mental Health.* 2020;22(4):203–9. [Persian] https://jfmh.mums.ac.ir/article_16816.html?lang=en
48. Worthington EL. *Steps to REACH Forgiveness and to Reconcile.* First edition. Pearson Learning Solutions; 2008.
49. Wade NG, Hoyt WT, Kidwell JEM, Worthington EL. Efficacy of psychotherapeutic interventions to promote forgiveness: a meta-analysis. *J Consult Clin Psychol.* 2014;82(1):154–70. <https://doi.org/10.1037/a0035268>
50. McCullough ME, Rachal KC, Sandage SJ, Worthington EL, Brown SW, Hight TL. Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *J Pers Soc Psychol.* 1998;75(6):1586–603. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.75.6.1586>
51. Worthington EL, Kurusu TA, Collins W, Berry JW, Ripley JS, Baier SN. Forgiving usually takes time: a lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *J Psychol Theol.* 2000;28(1):3–20. <https://doi.org/10.1177/009164710002800101>
52. Worthington EL. *Forgiveness and reconciliation: theory and application.* London: Routledge; 2013. <https://doi.org/10.4324/9780203942734>